

МЕЖДУ МОНАСТИРА И МЕГДАНА

(Възрожденецът Васил Чолаков)

НИКОЛАЙ АРЕТОВ

Обикновено изследвачите на Българското възраждане със съжаление говорят за липсата на документи, които да осветляват живота на редица революционери, книжовници, публицисти и просветни дейци. В някои случаи архивните материали и дописките в печата опровергават подобни твърдения, но много по-често те се оказват основателни. Има обаче и възрожденци, чието дело и жизнен път са твърде богато документирани, но изобилието от сведения не задоволява напълно стремежа да се разкрие не само човешката драма, която се крие зад фактите и е несравнимо по-ценна от тях, но дори и достоверността на фактите и мненията, засвидетелствувани в документите. Такъв е случаят и с Васил Чолаков.

Той е във връзка с практически всички по-известни съвременници, но остава самотен, а в известна степен недоразбран и недооценен. Вероятно за това е спомогнал и характерът му; съвременниците го помнят като безукорно честен, но докачлив и рязък, когато се почувствува засегнат. Уважаван от мнозина, той често е осъждан от тях, за него не се намира място в известните „кръгове“ в Москва, Одеса, Влашко, Цариград. Само някои от най-далновидните, като П. Р. Славейков и Л. Каравелов, успяват да се издигнат над дразните и да го оценят по достойнство. „Ние можем да наречем българската литература само българските песни, които са събрани и отпечатани от братя Миладинови, от г. Веркович и от г. Чолакова“¹ — заявява редакторът на „Свобода“ и „Независимост“. Днес знаем, че той не е бил щедър на комплименти, че оценката му за един книжовен труд включва в себе си и оценка за общественото поведение на автора.

Васил Динчев Чолаков е роден през 1828 г.² в Панагюрище. Като дете помага на овчарите, които пасат бащината му стока. Завършва „общото школьо“ в родния си град при учителя Кесарий Попвасилев от Казанлък и към 1838 г. постъпва като послушник в Рилския манастир и учи при Неофит Рилски. Документирано е участието му с преписи в Неофитовия ръкописен превод на Езоповите басни³. През 1844 г. продължава образованието си в пловдивското гръцко училище и живее в метоха на Бачковския манастир. Й. Груев си спомня, че е подготвил от негово име молба да бъде записан в белградското Богословско училище, която бива приета⁴.

Но вместо за Белград, Чолаков заминава за Киев, където през 1848 г. постъпва в Духовната семинария и според подготовката си бива записан направо в трети

¹ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. 6. С., 1985, с. 182.

² За годината вж. НБКМ—БИА, 1 В 1890. Цит. по най-пълния очерк за възрожденеца, откъдето са почерпани и други сведения: П. Ш о л о в. Васил Д. Чолаков. Бележки за живота и дейността му с оглед на работата му като фолклорист и етнограф. — Изв. на Етнографския институт и музей. Т. 8. С., 1965.

³ Вж. И. в. Ш и ш м а н о в. Нови студии из областта на Българското Възраждане. — Сб. БАН, № 21. С., 1926.

⁴ Вж. Й. Г р у е в. Монте спомени. Пловдив, 1906, с. 4.

клас. През ваканцията на 1851 г. Чолаков се завръща в Панагюрище, както личи от писмо, което заедно със свои другари изпраща на Н. Геров⁶. През 1855 г. завършва семинарията, а през следващата година с препоръка на киевския архимандрит Хрисан се записва в Московската духовна академия заедно с приятеля си Илия Христович. Постепенно духът на непокорство завладява Чолаков, в писмо до арх. Хрисан той споделя несъгласието си със строгата дисциплина тук, търпението му „има своя предел“⁶. Още тук се долавя една от характерните му черти — неудовлетвореността. Няма съмнение, че в Панагюрище той е мечтал за високо московско образование, но когато мечтата се сбъдва, бързо открива несвършенствата ѝ, светското и волното измества духовното и присьщата му дисциплина, поне засега. . . И по-късно възрожденецът ще се мята между духовния устрем към манастира и жаждата за конкретни дела „на полза роду“ в школото, читалището или на мегдана.

По това време студентът от Духовната академия става спомоществател на „Горски пътник“, залавя се да прави географски карти по поръчка на руски учен и събира необходимите му сведения с писма до отечеството. Като семинарист Чолаков подготвя статията „Как трябва да съдим за народното вярване, че погледът на очите може да бъде вредоносен? Суеверие ли е това или наистина бива урочасване?“⁷, която изпраща на Ал. Екзарх, за да бъде отпечатана в „Цариградски вестник“⁷. „Това вярване ся отнася към числото на психологическите предмети“ — основателно заключава младият автор, който още тук подсказва за етнографските си интереси. Сближил се с К. Миладинов, Чолаков моли с писма свои познати (между които по-младите панагюрци М. Дринов и Н. Бончев) да му изпратят народни песни, които предава на забележителния български фолклорист от Струга.

През 1858 г. В. Чолаков напуска Академията преждевременно и през Киев и Одеса се отправя за родината. Тази привидно най-естествена негова постъпка фактически го разграничава от мнозинството руски възпитаници с университетско образование. За повечето от тях белокаменната Москва, пък и въобще чужбината се оказва единствената възможна среда за съществуване. И това става източник за неизброими дълбоки трагедии, всички правят опити да се откъснат от непредвиденото и силно привличане, някои посещават Българско, но скоро поемат обратния път. За Чолаков обаче връщането е единствената възможност. Което не означава, че при него драмата, причинена от сблъсъка на високообразования младеж с живота в отечеството, е по-слаба. . .

От Цариград в навечерието на Нова година В. Чолаков праща за Панагюрище двата сандъка, пълни с книги, и, подпомогнат от Славянския благотворителен комитет в Москва⁸, предприема обиколка из Македония — Струмица, Солун и др. В Кукуш произнася слово, публикувано в печата⁹ — то ще стане извор за бъдещи неприятности.

Чолаков не се задържа много в Панагюрище, въпреки че, както пише Н. Бончев, „неговото пребивание в село. . . събудило умовете на панагюрци и ще произведе благи следствия“¹⁰. През 1859 г. отново е на път — Плевен, Търново, Г. Оряховица. В печата споделя разочарованието си от настъплението на елинизма, описва отваряне на нови читалища и пр. Посещава и български колонии във Влашко, където открива стари ръкописи. Обиколката му продължава със Стара Загора, Казанлък, Дупница, Самоков. Пътуването му, при това отразено доста подробно в прокатолическия в. „България“¹¹, поражда въпроси. Сава Филаретов пише на Н. Геров: „Аз

⁶ Из архивата на Найден Геров. Т. 2. С., 1914, с. 856.

⁷ Вж. П. Шопов. Цит. съч.

⁸ Вж. Из архивата на Н. Геров. Т. 2, с. 857. Статията е отпечатана в сп. „Български книжици“, 2, № 3, 1859.

⁹ Вж. В. Ангелов. Из отчета на славянския благотворителен комитет в Москва за 1858 г. — Год. НБКМ, С., 1923.

¹⁰ Български книжици, 1, № 24, 1858.

¹¹ Н. Бончев. Съчинения. С., 1983, с. 281.

¹² България, 1, № 8 и 9, 16 и 23 май, а по-късно и № 36 и 37, 23 ноември и 5 декември 1858 и № 60, 1860 г.

ходих за три-четири дена до Самоков. Там срещнах и г. В. Чолакова. Заедно правихме визити и живяхме, но не разбрах нищо особено за целта на неговото пътуване.¹²

Чолаков се задържа повече в Рилския манастир, където също проучва старините и съставя първия „Каталог на съхранените в Рилският манастир ръкописни книги“¹³. Между находките му са послания на Евтимий Търновски и други стари произведения. По-късно, когато трябва да се „легитимира“ в Хърватско и Сърбия, той се позовава именно на тези свои находки. В Рилската обител Чолаков се зачита и в съставения от учителя му ръкописен българо-гръцки речник и по-късно от Панагюрище изпраща „Писмо за българския словарь о. Неофита Рилскаго“, което е публикувано с част от речника¹⁴.

„Загадъчната“ главна цел на пътуването е заявена открито в голямата дописка „Загреб (Аграм), 17 януари 1861“: „Познато е на нашите любезни приятели, какво ние през миналата година пътувахме по разни места на България и Тракия, за да се опознаем със своето отечество, доколкото ни позволяваха средствата. В това време ние се опознахме с нравите и обичаите на нашия народ, със сегашното състояние на училищата, събирахме български народни песни, всякакви старини, които могат да послужат за разработване на нашия език, и даже за историята българска, стари ръкописи, монети, костюми и др. Целта ни беше да съберем материали, за да работим, доколкото ни позволяват средствата, като встъпиме в учителския кръг.“¹⁵

Но преди встъпването му в „учителския кръг“ се случват няколко непредвидени събития, за които той разказва в дописката. Нека обаче първо ги видим през погледа на другите участници. На 23 ноември от Цариград Й. Дайнелов пише на Г. Раковски в Белград: „... този Чолаков, като беше тук, живееше в Сант-Бенедето (католически манастир — б. м., Н. А.), чер и цял папишашки развратник. Наши старци един ден щяха да му счупят главата, а от тогава никак са не видя.“¹⁶ Два дни по-рано Раковски съобщава на същия свой кореспондент, че „исуитина (т. е. Чолаков — б. м., Н. А.), що е дошъл тук, известихме ся, чи той е дошъл нарочно да ся покус и даже и на живота ми.“¹⁷ Трудно може да се повярва, че бившият семинарист действително планира покушение срещу бившия ръководител на легията.

По същото време В. Мичкович моли Раковски да му се пратят фалшивите документи, печатани от католическата пропаганда и разпространявани от В. Чолаков, а Н. Каракашев го пита къде е панагюрецът¹⁸. Явно Чолаков, един от спомоществователите на „Горски пътник“, е бил свързан по някакъв начин с Раковски, но по неизвестни причини (дали не е отказ от участие в някоя относително законна инициатива на Раковски) между двамата настъпва разрыв. А може би просто сътрудничеството във в. „България“ и публичната изява в размирния Кукуш са предизвикали вълна от слухове, коментари, обвинения...

На 12 декември Чолаков е обвинен, че се опитал да агитира „някоя от наши тук учаци ся българчета“, които го набили и предали в полицията; Раковски веднага е повикан да разгледа архива на съмнителното лице¹⁹. На 16 декември Раковски вече съобщава, че „исуитина... ся изпрати под стража за Влашко, от де беше дошел да си търси тук бела“²⁰. А от писмо на Н. Ценов, писано на 29 декември, се разбира, че „исуитинът“ е вече в Браила. Както научаваме от писмо на Раковски до Дайнелов от 20 януари 1861 г., неприятностите на Чолаков продължават и в Браила, а на 24 февруари пак той съобщава, че Чолаков е в Хърватско.

¹² Из архивата на Н. Геров. Т. 2, 536.

¹³ Български книжици, 2, № 21, 1859.

¹⁴ Български книжици, 2, № 22 и 24, 1859 и № 1, 1860.

¹⁵ България, 2, № 102, 1 март 1861.

¹⁶ Архив на Г. С. Раковски. Т. 2 С., 1956, с. 719.

¹⁷ Архив на Г. С. Раковски. Т. 1. С., 1952, с. 214.

¹⁸ Архив на Г. С. Раковски. Т. 2..., с. 800 и др.

¹⁹ Архив на Г. С. Раковски. Т. 1..., 220—221.

²⁰ Пак там, с. 223.

Но с това документите за този инцидент не се изчерпват. Запазени са следствените архиви от това време²¹. По всичко личи, че „дялата работа Раковски наглася със знанието на властите“²², до този извод поне достигат днешните изследвачи.

Версията на Чолаков се съдържва в споменатата дописка от Загреб. Вършните факти са същите. Панагюрецът дори добавя, че у него е намерено „на едно парче книга първият член на Кукушкото прошение към папата (на гръцки език), който член аз бях преписал в Цариград. . .“ А също и писма на поп Койо Витанов от Трявна, заинтересувал се от протестантските училища в Малта.

Чолаков познава Раковски от Одеса. Характеристиката, която му дава тук, безспорно е твърде остра, но не би трябвало да се обяснява само с полученото оскърбление. Очевидно е разминаването на двамата както по темперамент и насоченост на образованието, така и във възгледите им за история и фолклор, за наука и морал.

Чолаков отрича връзките си с униатските настроения в Кукуш и обвиненията на Раковски и в писмо до учителя си Н. Рилски от 1863 г. Панагюрецът припомня, че е бил против преселването на българи в Русия (по този въпрос мненията им с Раковски съпадат). „От душа желая да ся съхрани досегашното влияние на нашето духовенство в България, защото то може да бъде най-много полезно за народа. . .“²³ — изповядва Чолаков, но бърза да изкаже несъгласието си със същото духовенство, мнението си, че дейността му трябва да се осъвремени. Тук може да се долови една от причините, които определят Чолаков да бъде самотен в обществения живот — той не приема платформите на нито една група, критикува дори тези, с които се чувства близък. Имного често те му отвърщат със същото. Впрочем дали тази черта от характера и поведението на панагюрския възрожденец не го приближава до образа (реален или желан) на интелигента от доста по-късно време. . .

В Загреб Чолаков предава на Константин Миладинов срещу заплащане 100 записани от него песни. В предговора към сборника Миладиновици му изказват благодарността си. Но дните на двамата братя от Струга, с които панагюрецът ще да се е чувствувал духовно сроден, са преброени. След смъртта им Чолаков публикува в тукашния вестник „Позор“ (16 април 1862) възпоменателната статия „Тъжен глас на един българин“.

През 1863 г. В. Чолаков се прибира в Панагюрище и чрез Стефан Захариев търси съдействието на Стефан Веркович, за да получи учителско място в Македония. Според Захариев „господин Василия Чолакова. . . , който стои толкова време в разположение, . . . е достоен да предава високи науки на български и на елински“²⁴. Самият Чолаков споделя намерението си да замине за Македония като учител в писмо до Захари Круша, който по това време е в Самоков. И по-рано, през 1858 г., нежеланието на Чолаков да учителства в Панагюрище изненадва Ал. Рачински, руски консул във Варна²⁵. Но дали това не е смекчена форма на нежеланието на мнозина руски възпитаници да се върнат в Българско, дали причините не са сродни. . .

По това време с писма до познати (например Евгения Кисимова), а и чрез „Окръжно писмо“²⁶ панагюрецът се обръща с молба да му се пращат фолклорни и етнографски материали, споделя и вижданията си за тяхното събиране.

След като прекарва лятото в Рилския манастир, Чолаков потиска желанието си за тишина и духовно уединение и се отправя към мегдана, към школската връва и шума на обществените борби. През 1864 г. той е назначен за главен учител в родния

²¹ Вж. Сб. Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 2. Документи. С., 1968, 231—233.

²² Д. Ж. Игнатович. Г. С. Раковски в Белград. — В: Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 1. С., 1964, с. 402. Вж. също и коментарите на В. Трайков към т. 2 от архива на Раковски.

²³ Е. Спространов. Едно писмо на В. Чолаков до Н. Рилски. — Периодическо списание, 14, № 63, 1903.

²⁴ Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович. С., 1969, 59—60 и др.

²⁵ Вж. Н. Бончев. Съчинения. . . , с. 276.

²⁶ Българска пчела, 1, № 26, 22 ноември 1863, Вж. и № 27.

си град на мястото на копривщенеца Найден Попстоилов, чийто договор изтекъл. Това става повод за полемика в печата²⁷; в защита на новоназначения учител излизат Ст. Захариев и П. Р. Славейков, въпреки че се чувствава засегнат от предишни дела на панагюрца. Обвинителите намекуват, че Чолаков е оръдие на чорбаджите в града и че е руски агент, който работи против царщината. Редакторът на „Гайда“ не само отхвърля обвиненията, но и потвърждава, че Чолаков е действувал против така настървено дискутираното по това време „преселение“ на българи в Русия и заселването на мюсюлмани от там в Европейска Турция.

Чолаков преподава във взаимното училище „Св. Троица“ катехизис, свещена история и гръцки език. Според неговото „Описание...“ мъжкото училище „ся дели на взаимно и главно. Взаимното е разделено на два дяла, в които ся събират 300 ученици“. В главното учат около 50 младежи, а в девическото — 100. Сред тях са П. Бобеков, Ат. Шопов (който написва спомени за Чолаков) и мнозина други, не само от Панагюрище, привлечени от тогавашния висок авторитет на училището. Освен из Чолаков, той се дължи още на Петко Королеев, Искря Манчев и др. В печата се появяват доински, според които панагюрските училища „напреднали, откак започнал да ги управлява Васил Чолаков“²⁸.

Панагюрци са запазили отлични спомени от учителствването на своя съгражданин — не само отлично подготвен, учен и пословично спретнат, но и с едно рядко дори за възрожденците преклонение пред училището. В своите спомени за Чолаков, публикувани във в. „Оборище“ (1840), Ат. Шопов разказва прелюбопитна история. По някаква работа в училището бил пратен турски „жандарм“. Когато го видял да се качва по стълбите, възмутеният Чолаков изскочил и без много обяснения го изхвърлил навън с думите: „Тук е храм, тука е свято място. Жандарми, сеймени и турци тука нямат работа!“²⁹

През 1865 г. в Панагюрище е основано читалище³⁰. Сред учредителите е и Чолаков, който се е славел като отличен сказчик. Тази му дейност също е оценена по достойнство от съвременниците³¹. Тук се разнасят най-често и пламенните му слова срещу протестантската пропаганда. Не липсват и увлечения в тази насока от дейността му. Предполага се, че срещу някои от крайностите в активната борба на учителя се изказва Н. Бончев в първата си печатана статия „Разсъждения [за католичката и протестантската пропаганда]“, публикувана в „Македония“ през 1870 г.

Новоучреденото културно огнище възлага на учителя да подготви краеведски труд. Той е отпечатан като издание на читалището през следващата година — „Описание на село Панагюрище“ (Цариград, 1866). Това е една от първите книжки от този род, нейната стойност не е само в ранната ѝ поява. „Трудът може да послужи и като пример на тези, които би искали да пишат нещо за местата, дето живеят“³² — заявява П. Р. Славейков. Когато я представя в рубриката „Нови книги“, редакторът на „Гайда“ я противопоставя на „едно униятско или папишашко книжле“ — явно той не вярва в „исуитското“ минало на автора, за което ще да е чувал.

Но учителят не е доволен от работата си, възмущава се, че в усилено време родителите пращат децата на полето. През май 1865 г. в писмо той споделя намерението си да се замонаши³³. Този замисъл се осъществява по-късно, а междуременно Чо-

²⁷ Съветник, № 20, 15 август 1864; Турция, № 7, 5 септември и № 13, 17 октомври 1864; Гайда, 2, № 8 и 12, 14 септември и 24 декември 1864. Вж. и П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 5. С., 1980, 153—156.

²⁸ Турция, 2, № 27, 8 януари 1866.

²⁹ Цит. по: А. Шопов. Учебното дело в Панагюрище преди Освобождението. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956.

³⁰ За него вж. А. Сугарев. Ролята на читалище „Виделина“ в обществения и културния живот на Панагюрище. — Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956.

³¹ Време, № 2, 20 август 1866.

³² П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 4. С., 1979, с. 346.

³³ Вж. Климент Рилец. Рилският манастир и Панагюрище. — В: Панагюрище и панагюрският край в миналото. Т. 2. С., 1961, с. 96.

лаков напуска училището и отново мисли за заминаване в Македония, връща се в Рилската обител, усилено събира антики. Панагюрският книжовник участва с преводи и в подготовения от Хр. Г. Данов сборник „Неделни и празнични слова и поучения“ (1868). През 1869 г. Ст. Захариев пише на Веркович за Чолаков, чиято колекция от монети достига „до 1200 парчета“, че той „ходи сега по България да събира спомоществования и костюми за своя сборник и ще отиде в Ибраила или в Болград да го напечата.“³⁴

Раковски и неговото обкръжение обвиняват Чолаков в пропагандиране на католицизма; някои изследвачи приемат думите им на доверие. А панагюрският възрожденец не само категорично отхвърля това твърдение и по-късно се замонашва, но и се изявява като активен противник на протестантската пропаганда и защитник на православието. На тази тема са посветени негови проповеди, някои от тях са публикувани в печата. Той подготвя и две книги по тези въпроси. Първо се появява „Глас православний против протестантский прозелитизъм в България“ (Русе, 1869), издание на Рилския манастир, който финансира труда и го разпространява безплатно. В предговора накратко е разгледано развитието и на просветата у нас, наред с протестантството е осъден и католицизмът. На другата година бива публикувана „Наръчна книга за различието на протестантското учение от истината на православието“ (Виена, 1870), която има подчертано полемична насоченост³⁵. А когато се опитва да подпомогне някой млад съотечественик да продължи образованието си, Чолаков му показва пътя към православна Русия.

Книжовникът работи и върху неиздаден труд „Против кривите проповедници на правописането“³⁶, а също и над описание на българските обичаи и нрави. Основният труд, с който Чолаков остава в българската култура, делото на неговия живот — „Български народен сборник. Част I“, — е издаден в Болград през 1872 г. Историята на отпечатването му е богато документирана и показателна за характера на панагюрца. Чолаков неуморно обикаля Българско, а и Влашко, за да намери спомоществатели. Дописник на „Македония“ съобщава за негово пътуване до София и Пирдоп³⁷ в края на 1869 г. Тук той открива Пирдопския апостол — ръкопис от XIII—XIV в., съдържащ летописна бележка, според която след падането на Търново патриарх Евтимий се установил в тукашния манастир „Св. Илия“, както и разказ за борбите на местния български управител с турските власти по това време. По-късно оригиналът на бележката е изгубен, но тя е съхранена по публикацията на Чолаков³⁸.

В началото на следващата година следите на Чолаков могат да се открият в Търново, Стара Загора, Цариград, Болград. Същевременно панагюрският фолклорист отказва на съотечественика си М. Дринов да отстъпи сбирката си на Книжовното дружество с обяснението, че е събрал достатъчно спомоществатели. А през следващата година в печата отново се появява покана за набиране на спомоществатели³⁹, допълнена, както и друг път, със заслужаващи внимание фолклористични разсъждения. Накрая се набират 1100 абонати и работата потръгва. При среща в Браила М. Дринов се нагърбва с изработването на литографите. В кратката си статия „Въпрос“ Л. Каравелов разказва за подкрепата, която през 1871 г. Книжовното дружество решава да окаже на фолклориста⁴⁰.

„Български народен сборник“ е посрещнат добре от критиката. Той е един от малкото случаи, в които мненията на представителите на двете крайни крила в об-

³⁴ Документи за Българското възрождане от архива на Ст. Веркович. . . , с. 434.

³⁵ Вж. още Й. Николов, В. Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. — Исторически преглед, № 4, 1969.

³⁶ Вж. Свобода, 2, № 9, и № 40, 1870.

³⁷ Македония, 4, № 21, 24 декември 1869.

³⁸ Читалище, № 10, 1874.

³⁹ Училище, 1, № 19, 1871.

⁴⁰ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. 6. С., 1985, 177—178.

ществения живот съвпадат. Л. Каравелов заявява: „Ние посрещаме тази книга с голямо възхищение и препоръчваме я на нашата публика.“⁴¹ Консервативните издания също говорят с уважение за постигнатото от фолклориста Чолаков⁴². Интересно е, че „Периодическо списание“, орган на Книжовното дружество, най-академично настроено издание, списвано от хора, близки по образование и нагласа на Чолаков, публикува неподписана отрицателна рецензия в кн. 5 и 6 през 1872 г. Първоначално авторството е приписано на Н. Бончев⁴³. Едно от основанията за това предположение е критичното отношение на Н. Бончев към сборника на Чолаков, засвидетелствувано както в кореспонденцията му с Марин Дринов, така и в неотпечатаната му рецензия за труда на Фр. Каниц „Придунавска България“. Отношенията между тримата бележити панагюрски възрожденци (Чолаков, Бончев и Дринов) са интересен въпрос, който тук може само да бъде маркиран. Отначало те изпитват най-хубави чувства един към друг, но постепенно Чолаков изпада в изолация. Срещата му с Н. Бончев в Панагюрище през 1869 г. е хладна. Обяснението може да се свърже и с антипротестантските му действия във време, когато сестрата на Н. Бончев приема протестантството. Но не бива да се пренебрегва и по-същностното различие в житейското им поведение — и тримата високообразовани панагюрци работят според разбиранията си за народно добро, но Чолаков се връща в родината и това е въпрос не на обстоятелства, а на съзнателен избор, докато Дринов и Бончев поемат по друг път...

Наред с най-общите несъгласия и обвинения в рецензията на „Периодическо списание“ има и една-две конкретни бележки — към езика (не е възприет правописът, предложен от Книжовното дружество) и към някои особености от облеклото в литографиите. (Както стана дума, тези литографии са известни на М. Дринов преди отпечатването им. Нещо повече — чисто техническата страна на изготвянето им също не минава гладко.) Въпреки че правописът на Чолаков е непоследователен, както сам той признава, то принципите му са по-прогресивни или поне по-близки до днешната практика. В споменатата статия „Въпрос“ Л. Каравелов безцеремонно нарича негативната оценка на „Периодическо списание“ „шарлатанлъци“ и я обяснява с разминаването между Чолаков и Дринов, като недвусмислено свързва рецензията с В. Д. Стоянов.

Сборникът на Чолаков е ново явление в българската фолклористика. За първи път по-широко са представени и етнографски сведения. Включени са материали предимно от Източна България, тъй като Чолаков се стреми да допълни сборника на Миладинови. Наред с песните и приказките са представени и пословици⁴⁴. Авторът не съумява да публикува втория том, както и многото други народоведски материали, които е събрал. Но с „Български народен сборник. Част I“ той се превръща в крупна фигура в българската фолклористика и етнография. Значението на труда му е съизмеримо с делото на неговите учители — Димитър и Константин Миладинови.

След публикуването на „Български народен сборник“ Чолаков постепенно изоставя фолклорните си интереси. Следващата му публикация е „Отворено писмо до негово блаженство българският Екзарх“⁴⁵, в което настоява владичите и свещениците да получават специална подготовка, за да се прекратят „религиозната деморализация“. Явно, отдавнашното му желание да се оттегли в манастирския покой започва да надделява.

⁴¹ Пак там, с. 388. Л. Каравелов многократно се изказва положително за „Български народен сборник“.

⁴² Турция, 8, № 18, 13 юни 1873.

⁴³ Публикувана е в: Н. Бончев. Литературна критика и публицистика. С., 1962, като съмнителна, а в бележка се предполага, че неин автор е В. Друмев или В. Д. Стоянов.

⁴⁴ За съвпадението на пословиците от Чолаковия сборник и записите на Л. Каравелов вж. П. Шопов. Цит. съч.

⁴⁵ Право, 8, № 3, 31 март 1873.

Чолаков пристига в Рилската обител през декември 1873 г., а в началото на 1875 г. бива подстриган за монах под името Константин (Константий) и на 15 март бива ръкоположен за йеромонах⁴⁶. Но Чолаков не се затваря зад манастирските стени, нито само в библиотеката, която продължава да проучва. Той пише дописки, от които личи, че е поддържал връзки с Панагюрище, публикувани са няколко негови проповеди против чуждите пропаганди⁴⁷. След Освобождението за известно време е в Самоков, където отново проповядва против протестанството, а след това ръководи метоха на Рилския манастир в София. По манастирски дела пребивава и в Етрополе, Търново, Плевен. Не са известни причините, които го довеждат до решението да напусне манастира, но не и духовното звание. Все пак този път влечението към обществения живот, към мегдана, се оказва по-силно.

В края на 1879 г. Чолаков се прибира в Панагюрище, подновява етнографските си занимания, включва се в живота на града. Той е сред хората, които през 1880 г. възобновяват читалището. И отново тук зазвучава пламенното му слово. Излиза и последният му труд — „Рилският манастир и началството му“ (1880), в който се изобличават злоупотреби на игумена и неговото обкръжение. Явно и монашеското братство не е предложило на Чолаков жадуваното спокойствие и обкръжение от съмнителици. Няма да му го предложи и мегданът. През 1884 г. в Панагюрище политически противници нападат духовника и го малтретират⁴⁸. В резултат на полученото тежко заболяване той умира на 26 октомври 1885 г.⁴⁹ Погребан е в двора на черквата „Св. Богородица“, но скоро след това, при реконструкция на града, гробът му е унищожен⁵⁰. Сякаш мегданът нахлува в молитвения дом, за да наруши, за кой ли път, спокойствието, този път вечно.

⁴⁶ За монашеския му период вж. Климент Рилец. Цит. съч.

⁴⁷ Век, 1, № 27 и 38, 15 юли и 28 септември 1874 и 2, № 20, 26 юли 1875; Напредък, 10, № 51, 19 юли 1875.

⁴⁸ Южна България, № 83, 25 април 1884.

⁴⁹ Вж. Некролог. — Търновска конституция, № 50, 27 юни 1886.

⁵⁰ Вж. П. Шопов. Цит. съч.